

אכן! קברי בית דוד

אינני מתכוון היום לחדש חידושים גדולים שלא נאמרו אלא להחזיר את הנושנות לתודעתנו, להזכיר נשכחות ולעקוב אחרי מה שקרה לתאוריה ותיקה. בבסיס הרצאתי עומדת תורתו שבעל פה של אבי מורי, פרופ' יהודה אליצור ז"ל, שנושא זה היה קרוב ללבו ונידון בשיעוריו על ירושלים המקראית. בכנס קודם בשנה שעברה דיברנו על שאלות שמזעזעות את אמות הספים - 'היה תנ"ך או לא היה' והנושא עליו הרציתי היה 'אפנות בחקר תולדות ישראל'. גם היום אני רוצה לדבר על אפנות - אם כי פחות גרנדיזיות; לא מדובר בשאלות של השקפה חובקת זרועות עולם - אבל אפנות יש כאן.

קבורת מלכי בית דוד - נתוני המקרא

אפתח בהגשת הנתונים מן המקרא. עשרים ואחד מלכים מלכו ביהודה. ארבעת האחרונים לא רלוונטיים לדיון: שלושה מהם גלו ומתו בגלות, ואחד - יהויקים, הוא מקרה מסובך ועל כל פנים לא קשור לקבורה בעיר דוד.¹ הקודמים, עד מספר שבע עשרה - הם המעניינים אותנו. שלושה עשר המלכים הראשונים - לכולם יש פורמולה קבועה בספר מלכים: "וישכב עם אבותיו ויקבר בעיר דוד", "ויקבר עם אבתיו בעיר דוד" או בדומה לכך. בספר דברי הימים יש שינוי מסוים לגבי ארבעה מתוכם - יהורם, יהואש, עוזיהו ואחז. על מלכים אלה מספר ספר דברי הימים שקברו אותם בעיר דוד אבל לא בקבורת המלכים,² ומדגיש שהיו חולים בשעת מיתתם. התבטאויות אלו מרמזות כנראה על נוהג קדום שהמת מתוך מחלה קשה אינו נקבר עם בני משפחתו שמתו מוות טבעי, וייתכן שמנהג זה היה נוהג רק בנוגע לקבורה ממלכתית ולא בקבורת הדיוטות. הדבר אולי נראה לנו מוזר

1. ירמיהו הנביא הועיד לו קבורת חמור - "סחוב והשלך מהלאה לשערי ירושלים" (ירמיהו כ"ב, יט), ספר מלכים שותק באשר לקבורתו, ואילו לפי דה"ב ל"ו, ו הוא נאסר בידי נבוכדנאצר "להוליכו בבלה", אך לא נאמר מה היה סופו. להתמודדות ביקורתית עם בעיה זו ראה ע' ליפשיץ, 'וישכב יהויקים עם אבותיו - האומנם?', **חידושים בחקר ירושלים: דברי הקונגרס הששי**, רמת גן תשס"א, עמ' 20-37.
2. דה"ב כ"א, כ; כ"ד, כה; כ"ו, כג; כ"ח, כז. בעוזיהו נאמר "בשדה הקבורה אשר למלכים" ובאחז "בעירו בירושלים" (בתרגום השבעים גם כאן "בעיר דוד"), אבל נראה שגם במקרים אלו הכוונה לעיר דוד.

היום, כי הרי בסופו של דבר המתים כולם נעשים עצמות ולפי חוקי התורה כל מת הוא אבי אבות הטומאה גם אם מת מתוך בריאות ובשיבה טובה, אבל אין לכחד שכן נאמר בדברי הימים.³

יש חוקרים שחשדו בדברי הימים שהוא 'מגמתי' בעניין זה ושהוא מפקיע מן הקבורה בקברי בית דוד מלכים שאין הוא אוהב. ג' סימונס, בספרו המקיף על ירושלים בתנ"ך,⁴ הראה שלאמתו של דבר אין חפיפה בין מלכים המתוארים באור שלילי לבין אלו שלא נקברו בקברות המלכים. יואש שבספר מלכים הוא אחד מטובי המלכים מבית דוד ושבדברי הימים הוא אף מוצג בפסוקי הפתיחה והסיכום באופן חיובי למרות חטאו בסוף ימיו, ועוזיהו שבעל דברי הימים מאריך בשבחו יותר מאשר בגנותו, נקברו מחוץ לקברי המלכים. סיוע בלתי צפוי מקבלת האינפורמציה של ספר דברי הימים מממצא ארכאולוגי - הכתובת המפורסמת "לכה היתית טמי עוזיה מלך יהודה". כתובת זו מלמדת שקברו של עוזיהו היה בראשונה מופרד מקברי שאר המלכים, בהתאמה לעדותו של בעל דברי הימים.

המלך הארבעה עשר הוא חזקיהו. ספר מלכים, משום מה, אינו מוסר פרטים על קבורתו, אבל בעל דברי הימים מספר שנקבר "במעלה קברי בני דויד" (דה"ב ל"ב, לג), ביטוי ייחודי שאין לו רֶע במקום אחר. מדוע 'במעלה' ולא באחוזת הקבר עצמה? כיוון שחזקיהו הוא אחרון המלכים שנקברו בעיר דוד, שיערו חוקרים אחדים שמערת הקבורה המלכותית כבר הייתה מלאה, ועל כן התקינו לחזקיהו מקום קבורה משלו מתחת לאחוזת הקברים הוותיקה.⁵

לקראת סוף ימי הבית עבר שדה הקברות המלכותי לגן עוזא, ובו נקברו מנשה, אמן וכנראה גם יאשיהו, הם החמישה עשר, השישה עשר והשבעה עשר ברשימת מלכי יהודה. על מנשה נאמר: "ויקבר בגן ביתו בגן עֲזָא" (מל"ב כ"א, יח; דה"ב ל"ג, כ):

3. בתיאור קבורתו של עוזיהו, מודגשת במיוחד התלות בין הקבורה החריגה לבין המחלה: "כי אמרו מצרע הוא". השווה גם לקבורתו של אסא: "ויחלָא אסא... ברגליו עד למעלה חליו... ויקברו בקברתיו אשר לו בעיר דויד וישכיִּבְהוּ במשכב אשר מלא בשמים וזנים מִרְקָחִים במרקחת מעשה" (שם ט"ז, יב-יד). כאן כנראה מציינן הכתוב שבגלל מחלתו של אסא נחצב בעבורו חדר קבורה מיוחד והיה צורך בפעולת בישום מיוחדת בעת הקבורה.

4. J. Simons, *Jerusalem in the Old Testament*, Leiden 1952, pp. 205-206.

5. ראה שם, עמ' 207, ושם ויכוח עם דעה אחרת. מקום הקבורה הנראה נחות ביחס למלכים הקודמים, אינו מתאים לכאורה לרוח התיאור בספר דברי הימים החולק לחזקיהו כבוד רב בחייו ובמותו. אגדת חז"ל פירשה לפיכך: "אמר ר' אלעזר במעלה אצל מעולים שבמשפחה ומאן נינהו דוד ושלמה" (בבא קמא טז ע"ב). גישה זו הרואה ב'מעלה' - מקום מעולה ולא ascent כשימושה הרגיל של המילה בעברית, נתקבלה על דעתם של הפרשנים המסורתיים (ראה רש"י, רד"ק, מצודות, ואף יהודה קיל ב'דעת מקרא'). אֶלְמָזְלִי בפירושו לדברי הימים (ראה רש"י, רד"ק, מצודות, ואף יהודה קיל ב'דעת מקרא'), (W.A.L. Elmslie, *The Book of Chronicles*, Cambridge 1916, p. 324), הדגיש את ההפך: העובדה שדברי הימים מוסר נתון שאינו תואם את המגמה הכללית שלו, היא ראיה לאותנטיות של האינפורמציה הזאת אשר בעל דברי הימים ציטט מתוך מקורות שקדמו לו.

אכן! קברי בית דוד

"ויקברוהו ביתו"), ועל אמון בנו: "ויקבר אתו בקברתו בגן עזא" (מל"ב כ"א, כו; בדה"י אין מקום קבורתו נזכר). ביאשיהו שבא אחר כך נאמר "בקברתו" (מל"ב כ"ג, ל) וזה מתקשר לביטוי "בקבורתו" הנזכר אצל אמון. בדברי הימים כתוב באשר לקבורת יאשיהו: "בקברות אבתיו" (דה"ב ל"ה, כד), ביטוי ששוב מתאים לשני אבותיו - מנשה ואמון. הרבה השערות נאמרו על גן עוזא.⁶ יש סוברים ש'עזא' היא צורה מקוצרת של עוזיהו וזהו גנו של עוזיהו המלך (כך רמז כבר יוסף בן מתתיהו בקדמוניות ט, י, 4 [227], וכך סובר במחקר המודרני שמואל ייבין),⁷ בעוד שאחרים קושרים את גן עוזא ל'פרץ עוזא'. לאמתו של דבר, כל ההשערות האלה תלויות באוויר. השם עזא היה שם רגיל בתקופת הבית הראשון ויכולות להיות הרבה סיבות למה ייקרא המקום 'גן עוזא'. אם אין לנו נתונים חבל לשגות בהשערות. נתון ממשי הוא העובדה שהמקום היה בגן ביתם של המלכים, ולכן יש להניח כנקודת מוצא שהאתר מצוי היה בתוך תחומי העיר, מן הסתם בגבעה המערבית ('העיר העליונה' או 'השוק העליון' של ימי בית שני) שבה היו באותה תקופה השכונות המתפתחות והמרחבים הפתוחים הראויים לארמונות חדשים ולגנים מלכותיים. במאמר משכנע שפרסם גבי ברקאי בשנת תשל"ז הוא הסתמך על עדויות קדומות המתחילות ביוסף בן מתתיהו ומקשרות את דוד ומאוחר יותר גם את קברו אל הגבעה המערבית, על ממצאים קדומים ביחס שנמצאו ביסודות בניין 'קבר דוד' המסורתי שבהר ציון ובמיוחד על מערה תת-קרקעית ענקית שהובחנה שם במאה ה"ט ושעדיין מצפה לחקירה חוזרת. לפי עדותו של א' פירוטי, מהנדס העיר ירושלים (1859), יש במערה זו פתחים המובילים אל מחילות נלוות באורך של עשרות ואולי של מאות מטרים.⁸ על סמך כל אלה טען ברקאי לאיתור גן עזא במקום זה.⁹

6. ראה: ז"ח ארליך, 'גן עוזא בכתף הינום', מחקרי יהודה ושומרון ה, אריאל-תל אביב תשנ"ה, עמ' 79-61, המונה שמונה הצעות איתור שהוצעו במחקר לגן עוזא ומוסיף הצעה תשיעית משלו.

7. ש' ייבין, 'קברי מלכי בית דוד', ירושלים א, תש"ח, עמ' ב-כ; S. Yeivin, 'The Sepulchres of the Kings of the House of David', *JNES* 7, 1948, pp. 30-45.

8. ייתכן שמערה זו נזכרת במסעות בנימין מטודלה. הוא מוסר מפי עד איש ירושלים על גילוי פתחה של מערה גדולה בעלת מבוא ארוך ובתוכה בנייה ועמודים בהר ציון בקרבת ה'במה' של ה'פטריארקא' (= מקום 'הסעודה האחרונה'). בתוך המערה מקום קברי מלכי יהודה (ספר מסעות של ר' בנימין ז"ל על פי כתבי יד עם הערות ומפתח מאת מ"נ אדלר, ניו יורק [חש"ד], עמ' כה-כו). על אף הנופך האגדי שבסיפור, יש מקום לחשוב שהוא מבוסס על נתונים ממשיים. ראה: ג' ברקאי, 'לבעיית מקום קבריהם של מלכי יהודה האחרונים', בתוך: מ' ברושי (עורך), בין חרמון לסיני: יד לאמנון, ירושלים תשל"ז, עמ' 82.

9. ג' ברקאי, שם, עמ' 75-92, ושם הפניות לספרות קודמת (גם במאמר זה יש ניסיון לקשר את 'גן עזא' ל'פרץ עזא', אבל אין זה נדבך מרכזי בבניין התאוריה). ברקאי מציין שגם מיכאל אבי-יונה בדגם ירושלים של בית שני הציב מבנה מייצג לקברי בית דוד בנקודה תואמת ל'קבר דוד' בהר ציון, וייתכן שהונחה על ידי תפיסה דומה. הוא מוסיף שהמערכות התת-

היכן קברי בית דוד הראשונים? עדות המקורות

השאלה שבה אנו דנים היום היא היכן קבריהם של מלכי בית דוד הראשונים. נבחן תחילה את המקורות המשמעותיים לשאלה זו.

- א. ספר מלכים (ודברי הימים) מלמדים שארבעה עשר המלכים הראשונים נקברו בעיר דוד.¹⁰
- ב. מקור בסיסי ביותר הוא נחמיה ג'. נחמיה מדבר על בניית החומה ומזכיר את קברי בית דוד בהקשר קונקרטי המאפשר איתור ברור. החומה נבנתה במאמץ משותף ובקצב מזורז - במשך חמישים ושניים יום - על ידי קבוצות קבוצות. הנה יש לנו פה קבוצה שבונה את שער האשפות, הקבוצה שאחריה את שער העין, וברור שהכוונה היא לשער הסמוך ליציאה של נקבת השילוח, ואחר כך "חומת ברכת השלח לגן המלך ועד המעלות היורדות מעיר דוד" והקטע הבא - "אחריו החזיק נחמיה בן עזבוק שר חצי פלך בית צור עד נגד קברי דוד" (פס' יד-טז). כלומר, כשאתה מקיף את ירושלים בכיוון מנוגד לכיוון השעון, אחרי שאתה עובר את היציאה של נקבת השילוח, את הברכה הדרומית ואת גן המלך, אתה פוגש מעלות היורדות מעיר דוד ומיד אחר כך אתה ניצב נגד קברי דוד.
- ג. בסוף ימי הבית השני היו קברי בית דוד ידועים לרבים. פטרוס תלמידו של ישו הנוצרי אומר: "דוד אבינו מת ונקבר וקבורתו אתנו עד היום הזה" (מעשי השליחים ב, 29). אף יוסף בן מתתיהו מזכיר בספריו פעמים אחדות את קברי בית דוד בירושלים. ברם, אין בדבריו אינדיקציה גאוגרפית חד-משמעית באשר למקומם.¹¹

קרקעיות המורכבות שבמקום זה יכולות להיות המרחב שבו הוסתרו אוצרות מלכי יהודה והמקדש שלא נפלו בידי הבבלים, בהתאמה לעדותו של יוסף בן מתתיהו על שימוש שעשו מלכי הבית השני באוצרות אלו. במאמרו האחרון של אבי מורי, פרופ' יהודה אליצור ז"ל (פולמוס ארון הברית בימי יאשיהו, ישראל והמקרא, רמת גן תש"ס, עמ' 234-230) ביסס את חשיבותה של תקופת מנשה ויאשיהו כעידן של גניזת אוצרות.

10. דברי הימים מוסיף על רשימת הנקברים בעיר דוד גם את יהודע הכהן - חתן בית המלוכה ושומר גחלת בית דוד (כ"ד, טז).
11. עליו לתקן בעניין זה טעות הניצבת בפני הקורא העברי של **מלחמת היהודים**. בתיאור ירושלים המפורסם של יוסף בן מתתיהו **במלחמת היהודים**, פרק ד, שהוא מקור מרכזי לחקר הטופוגרפיה של ירושלים הקדומה, נאמר לפי תרגומו הנפוץ של שמחוני: "משתי הגבעות האלה, האחת אשר נמצאה עליה העיר העליונה, היא גבוהה הרבה מאחותה וגם ישרה ממנה בארכה. על חסנה נקראה הגבעה הזאת בשם 'מצודת דוד המלך', הוא אבי שלמה, בונה בית-המקדש הראשון" (יוסף בן מתתיהו, **תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים**, מתורגמים מן המקור היווני על ידי "נ שמחוני, גבעתיים-רמת גן 1968, עמ' 297-298). לכאורה אפשר להסיק מכאן שיוסף בן מתתיהו זיהה את עיר דוד בגבעה המערבית. ברם, המעיין במקור היווני (ובתרגומים אחרים. ראה למשל **מלחמת היהודים** בתרגום ש')

אכן! קברי בית דוד

ד. המקור החשוב והמובהק ביותר לשאלת מקום קברי בית דוד הוא לדעתי המסורת של ר' עקיבא ובני דורו המובאת בתוספתא בבא בתרא א הלכה יא ובמקבילות, מקור שמסיבות שונות לא זכה בספרות המחקרית להערכה שהוא ראוי לה. בברייתא זו מדובר על פינוי קברים מן העיר:

כל הקברות מתפנין חוץ מקבר המלך ומקבר הנביא, ר' עקיבא אומ' אף קבר המלך וקבר הנביא מתפנין. אמרו לו והלא קברי בית דוד וקבר חולדה הנביאה היו בירושלם ולא נגע בהן אדם מעולם, אמ' להם, משם ראייה? מחילה היתה שם והיתה מוציאה טומאה לנחל קדרון.¹²

פעולת פינוי הקברות המתוארת כאן נעשתה בימי הבית השני, כנראה לקראת סוף ימי הבית, בזמן ש'פרצה הטהרה בישראל'. שריד ארכאולוגי הקשור לפעילות זו הוא הכתובת "לכה היתית טמי עוזיה מלך יהודה". זוהי התקופה שבה גזרו בית שמאי ובית הלל את 'שמונה עשר דבר' שרובם חומרות ומעלות בהקפדה על הטהרה,¹³ תקופתו של יוחנן בן גודגדא שהיה אוכל על טהרת הקודש כל ימיו,¹⁴ התקופה שבתוך שכבותיה מוצאים הארכאולוגים אין-ספור מקוואות וכלי אבן. בעלי שתי הדעות שבברייתא זו חיו חמישים שנה אחרי חורבן הבית. זוהי תקופה לא ארוכה, הזיכרונות קיימים.¹⁵ בכל אופן, מדובר במסורת קרובה בזמן לחורבן הבית. שני החולקים מסכימים על העובדות. העובדות הן שהיו בתוך חומות ירושלים קברים של בית דוד וקבר של חולדה הנביאה ולא פינו אותם. הוויכוח הוא בשאלה מהי ההלכה התאורטית. חכמים אומרים שההלכה התאורטית היא שאין מפנים אותם, ולכן לא פינו אותם. ר' עקיבא סובר שההלכה התאורטית היא שצריך לפנות גם קברי מלכים, אבל את אלה לא פינו מפני המחילה שהייתה מוציאה את הטומאה לנחל קדרון. המקור הזה זכה ליחס של בוז מצד כמה חוקרים. וינסאן סבר שהמחילה של ר' עקיבא אינה אלא זיכרון עמום לנקבת חזקיהו. סימונס הכניס את המחילה של ר' עקיבא לתוך מרכאות כפולות וראה בה פתרון דמיוני לבעיה דמיונית, בלשונו: "This rather grotesque invention of Rabbi Aqiba..." , ושם: "the 'tunnel' his 'solution' has" , וכיוצא בזה: "in Aqiba's ingenious solution of the problem..."

חגי, ירושלים תשנ"ג, עמ' 242), יראה שהתרגום הנכון הוא: 'בגלל חוסנה נקראה "מצודה" על-ידי דוד המלך...'. היגד הרבה פחות מובהק מכפי שמשמע ממהדורת שמחוני.

12. הנוסח על פי מהד' ליברמן עמ' 131-132. מידע מלא על כל המקבילות בתוספתא כפשוטה, בבא בתרא, עמ' 338-339.

13. שבת פ"א מ"ד.

14. חגיגה פ"ב מ"ז.

15. לפי מסורת אחת רבי עקיבא היה איש זקן באותו זמן וזכה לאריכות ימים מופלגת (ספרי וזאת הברכה שנ, מהד' פינקלשטיין עמ' 424). ייתכן שהיה אדם מבוגר כבר בזמן חורבן הבית.

no other *fundamentum in re* but the general and universally known fact that the south-eastern hill had in various ways and in various times been pierced by "canals and tunnels".¹⁶ חוקרים אלו ואחרים חשבו כנראה שטומאה שייכת לתחום האמונות המיסטיות. תפיסה כזאת הביאה מצד אחד להתייחסות פולקלוריסטית לא רצינית למסורת חז"ל, ומצד אחר, לפיתוח התאוריה של קלרמן-גנו - אליה אתייחס מאוחר יותר - שהנתיב המיוחד של נקבת השילוח אולי בא כדי לא להיפגש עם הקברים, כדי לא להיות מתחתיהם.

לעומת כל זה, אנחנו יודעים שטומאה היא מושג הלכתי שטופל בשיטות משפטיות-לוגיות. הלכות טומאה היו נהוגות בחיי היום-יום והתייחסו אליהן באופן מאוד קונקרטי. לטומאת אוהל מוקדשת מסכת שלמה בסדר טהרות. כאשר יש בית שיש לו גג ויש לו פתח של טפח על טפח הצדה, מעל הבית - טהור, בתוך הבית - טמא. כאשר אין לו פתח בצדו, הטומאה בוקעת ועולה עד לרקיע. ברגע שאתה מוציא את הטומאה במחילה אל מחוץ לעיר, כל ירושלים טהורה, חוץ מתוכו של הקבר שאליו אינך נכנס. נחל קדרון היה כנראה המקום הקרוב ביותר שמקומו מחוץ לעיר. לכן זהו פתרון אמתי בלי שום מרכאות.

הבה נסכם לעצמנו מה מלמדים המקורות שראינו על קברי ארבעה עשר המלכים הראשונים מבית דוד.

קודם כול, הקברים היו ידועים ליושבי ירושלים. המסורת הכירה אותם ברציפות לפחות מתחילת ימי הבית השני ועד תקופת התנאים. באופן עקרוני יש מקום לסבור שבכל המקורות, הקדומים והמאוחרים, מדובר על מקום אחד. מכל מקום, גם אם נשתכנע שיוסף בן מתתיהו נתכוון לגבעה המערבית, ייתכן שברקע מסורתו עומד 'גן עוזא', ועל כל פנים עדיפה עדותם הספציפית של ר' עקיבא וחבריו.

הקברים היו בתוך עיר דוד, לפני מחומת העיר. הם היו קרובים לחומה המזרחית, במקום גבוה יחסית שצריך להעפיל אליו במדרגות, צפונית-מזרחית לברכת השילוח וסמוך לחומת העיר שמעל נחל קדרון.

ממצאים

א. המערות החצובות שנתגלו בחפירותיו של ריימון וייל בדרום עיר דוד (1913-1914 ושוב בשנות העשרים), צפונית-מערבית ל'בית מיוחס', הן גדולות מאוד במידותיהן ואינן רגילות (ראה איור מספר 1). על אף המחצבה המאוחרת שהפיקה באזור זה אבני בנייה ושהשחיתה במידה לא מעטה את החציבה הקדומה, עדיין לפנינו חציבות מרשימות בגודלן. הגדולה והחשובה שבהן היא המערכת המערבית ('T1' במספור של וייל), שנפגעה פחות על ידי החציבות

16. סימונס (לעיל, הערה 4), עמ' 209-210.

אכן! קברי בית דוד

המאוחרות ובה שני מפלסים; רוחבה 2 מ', גובהה 4 מ' (במפלס העליון הפנימי 1.80 מ'), ואורכה כ-17 מ' (ראה איור מספר 2). מדרגות רחבות יורדות ממערב אל פתח המערה. בירת המערה נמצא מקום משכב שקוע, אפשר לומר סרקופג חצוב בסלע, כעין שוקת ההולכת מקיר אל קיר, רוחבה 1.05 מ' ועומקה 30 ס"מ. ל'שוקת' זו יש מקבילות במערות קבורה מימי הבית הראשון. לתכנית ולמידות של המערות לא נודעו מקבילות בשום מקום אחר.

צילום שחור לבן של וייל (D)
רוחב - 12 ס"מ
גובה - 4.7 ס"מ

איור מספר 1: משלחת החפירות של ר' וייל במהלך החפירה באתר שזוהה על ידו כ"קברי בית דוד" (מתוך דו"ח החפירה: R. Weill, *La cité de David*, Paris 1947).

צילום המערה (עם המטיילת בצד ימין) (E)
רוחב - 12 ס"מ
גובה: 8 ס"מ

איור מספר 2: אחת משתי המערות הגדולות שחשף ר' וייל (באדיבות אלע"ד - אל עיר דוד).

- ב. בצמוד למערה זו נחצבו מדרגות ומרחב מרובע תחתיהן, שנתפרשו כמקווה טהרה מאוחר יותר, אשר חוצביו נזהרו שלא לפגוע במערה.
- ג. חומת העיר המיוחסת לתקופה החשמונאית ניכרת כאן היטב. כיוונה מצפון לדרום והיא עוברת בקצה המשטח הסלעי, 10 עד 20 מ' ממזרח למערות. לפי מצב הסלע שבתחתית החומה, אפשר לקבוע שהיא נבנתה על גבי המשטח לאחר שכבר החלה בו פעילות של חציבת אבנים.
- ד. וייל מצא בחפירותיו בנקודה דרומית יותר, בפינה הדרום-מזרחית של הגבעה, לא רחוק מהעלייה מגן המלך ומברכת השילוח, גרם מדרגות שיוויד באלכסון ושיש לו שער קטן, מעין פשפש, שכנראה עבר במין גשרון מתחת לחומה. ממצא זה, אם אכן הדיווח מהימן, מכוסה כיום.¹⁷

ניתוח הממצא

- א. מסתבר כי המערות הללו הן קברים. על כך מעידים עדות חיובית ה'שוקת' שבצמוד לקיר האחורי במערכת T1 (שיש כדוגמתה בכמה מערכות קבורה רגילות מן התקופה הישראלית) והגומחות שבמערכת T3. לעומת זה, קל לשלול כל אופציה אחרת: המערות אינן מטויחות ואין להן פתח כלפי מעלה כפי שמתבקש בבורות לאגירת מים. כמו כן אין כל דמיון בינן למתקנים חקלאיים או תעשייתיים קדומים משום סוג.
- ב. המערות הן קברים, אבל לא קברים רגילים. הם קברים שאין להם אח ורע מבחינת תכניתם הארכיטקטונית. כלומר, מדובר במערכת קבורה חד-פעמית וייחודית.
- ג. המערות הן בתוך 'עיר דוד' כפי שמקובל לזהות את המושג הזה על פי ניתוחם של המקראות המזכירים אותו. מיקומן תואם במדויק את נתוני החומה של נחמיה: כ-120 מ' צפונית-מזרחית בקו אווירי למוצא הנקבה, בחלק המזרחי של הגבעה, במקום גבוה יחסית לסביבתו.
- ד. המערות הן בתוך העיר, אבל סמוכות מאוד לקו המזרחי של החומה המיוחסת משיקולים ארכאולוגיים למחצית השנייה של ימי הבית השני. על תקופה זו מדברת בוודאי מסורת חז"ל בדבר פינוי הקברים מירושלים, וכך יש ללמוד גם מן פירוט והפניות לגבי כל הנתונים שצוינו כאן, ראה אצל סימונס (לעיל, הערה 4), עמ' 96-94, 121-122, 199, 216-219. לגבי תיארוך החומה והחציבות שתחתיה ראה 'י שילה', "החומה הראשונה" בעיר-דוד - חומת העיר מימי בית שני, 'קדמוניות' 49-50, תש"ם, עמ' 57-58, בתגובה למ' בן-דב, 'האמנם נתגלתה "החומה הראשונה" במדרון המזרחי של עיר-דוד?', 'קדמוניות' 45, תשל"ט, עמ' 93. למקבילות ל'שוקת' שבסוף מערה T1, ראה ג' ברקאי, 'בתי-הקברות של ירושלים בימי בית ראשון', בתוך: ד' עמית ור' גונן (עורכים), 'ירושלים בימי בית ראשון', ירושלים (חש"ד), עמ' 117, והמקורות שמביא ה' שנקס H. Shanks, 'Is this King? (David's Tomb?', BAR 21/1, 1995, p. 65, note

אכן! קברי בית דוד

הלשון ומטיב הכתב של כתובת עוזיהו. מי שרצה באותם ימים להוציא מכאן את הטומאה בדרך הקצרה ביותר אל מחוץ לעיר, צריך היה לבנות מחילה של כ-10 מ' עד החומה ולהוציא את הטומאה אל נחל קדרון. אגב, לפי מה שהראה לי הרב יואל בן נון, ניכר בשטח זה שריד ממשי שאפשר אולי ליחסו לתעלה חצובה קטנה שהלכה מן הקברים אל קו החומה. עם כל הזהירות שאנו מחויבים לה באתר כזה המלא בחציבות מאוחרות, שמא זו היא המחילה שעליה דיבר ר' עקיבא?

לסיכום, קשה לחשוב על התאמה מוצלחת יותר שיכולה להיות בין ממצא לבין מקורות. כאן יש לשקול היבט נוסף - גבולות עתודת הקרקע. המרחב של עיר דוד הוא מצומצם מאוד, ועם זה הרי הוא היה לבה של בירת ממלכה שכלל מלבד מגורי הדיוטות גם ובעיקר את ארמונות המלכים ואת קברותיהם. והנה מתברר שמתוך שטח זה הקדישו שטח גדול לחציבות מפוארות ורחבות ידיים. אם אינך מודה בזיהוי של מערכת זו כקברי בית דוד, עליך לענות מיד על שתי שאלות: אחת - מה היא מערכת זו? שתיים - היכן קברי בית דוד? לכן קל ונוח לומר שלשתי השאלות תשובה אחת, תשובה טובה ומשכנעת: אלו קברי בית דוד!

טענות נגד הזיהוי

אם הכול כל כך פשוט, מה אם כן כל כך מסובך? מדוע אין מביאים הנה את כל התלמידים והתיירים והעולים החדשים כדי שיתרשמו מקברי המלכים? מדוע בנו וטיפחו במשך שנים את 'שטח G' ואת פיר וורן, ואילו האתר שבחפירות וייל הוגדר במקרה הטוב 'חציבות קדומות'? מדוע כמעט כל אדם שעוסק בחקר ירושלים שתזכיר בפניו את הנקודה הזאת ואת האפשרות לקשרה לקברי בית דוד, יפטור אותך בחיוך סלחני?

האמת היא שדי קשה לענות על שאלה זו, ויש תחושה חזקה שיש כאן איזו מוסכמה שמשעה שנתקבלה והתייצבו מאחוריה אוטוריטות מפורסמות, שוב אין צורך לנמקה. אכן, חוקרים לא מעטים מתעלמים מממצאי וייל לגמרי או מזכירים אותם בחצי פה ומציינים בקיצור שזיהוים כקברי בית דוד אינו מקובל כיום. אחרים מעלים נימוקים שלטעמי אינם משכנעים ביותר; כשלעצמי נדמה לי לעתים שהשליה קדמה לנימוקיהם.

בניסיון לבדוק מה הן הטענות הממשיות שהועלו כנגד השערתו של וייל, מצאתי חמש טענות:

א. הטענה הראשונה מעניינת מבחינה מתודולוגית. יש כאן משהו שהוא טיפוסים למה שקורה לעתים קרובות בוויכוחים מכל הסוגים. בדרך משל הייתי אומר - מוסיפים לפרה חטוורת, ומחליטים שהיא גמל ואז שולחים אותה אל המדבר.

גורם מרכזי שהביא לדחייתה של הדעה המזהה כאן את קברי בית דוד, היה פרשת העיקול הגדול של נקבת השילוח. מהלכה המפותל של נקבת השילוח המאריך את הקו במאות מטרים של חציבה בסלע קשה, הוא שאלה נכבדה, אחת השאלות הקשות בחקר ירושלים הקדומה. לשאלה זו הוצעו כמה פתרונות, ובינתיים, נכון להיום, לא נתיישה הדעת אף לא באחד מן הפתרונות. ריימון וייל האמין בתזה של קלרמון-גנו שהעיקול הגדול של הנקבה קשור לרצונם של מתכנני הנקבה לעקוף את קברי בית דוד. כבר בשלבי התכנון של חפירות וייל וכן בפרסומים שבאו בעקבותיהן, וגם בפרסומים מכלי שני, הודגש עניין זה מעבר לפרופורציה הראויה, ונראה היה כאילו הכול עומד על השאלה האם הקברים ימצאו בתוך העיקול או מחוץ לעיקול. כפי שאמרתי קודם, נראה לי שכל רעיון העיקול העוקף את הקברים קשור לאותה תפיסה הרואה בקברים ובטומאת מת עניין מיסטי או מיתולוגי. בסופו של דבר, הואיל והטיעון הזה מוזר, חוקרים שונים ציטטו אותו, קבעו בקול רעש גדול שהוא מוזר ולכן פסלו את התאוריה. אבל אין לכך כל קשר לזיהוי מיקומם של קברי המלכים. הטיעון יכול להיות מוזר, ועם כל הכבוד לקלרמון-גנו ולוייל הטיעון אכן היה ונשאר מוזר, ובכל זאת הנתונים באשר לקברי בית דוד הם חזקים מאוד.

ב. טענה שנייה היא שמכיוון שהחציבות הללו אינן דומות לקברים הרבים שאנו מכירים מימי הבית הראשון, אין אלו קברים או שאין הם מתקופת מלכי יהודה, ואולי יש קשר בינם לבין המחצבות המאוחרות שפעלו במקום בתקופה מאוחרת. ברם, הראינו כבר לעיל שקשה למצוא הסבר אחר למחילות אלו ושל'שוקת' שבירכתי T1 יש ויש מקבילות בקברים מימי הבית הראשון. אין לתמוה על כך שקבר מלכותי אינו מתוכנן כשאר קברי הדיוטות. להפך, אילו היה זהה בצורתו לקברים רגילים היה בכך כדי להתמיה. לגבי התיארוך, הרי אין בידינו ממצא חרסים מתוארך, ובכל מקרה אנו מסתמכים על שיקולים כלליים. הואיל ואין לתכנית המערות שלנו מקבילה בשום תקופה, איזו סיבה יש להעדיף תקופה מאוחרת על פני תקופת מלכי יהודה?

ג. יש לשלול את זיהויו של קבר דוד כאן, מכיוון שלדעתם הוא צריך להימצא במקום אחר. שמואל ייבין סבר שקברי בית דוד היו בתוך עיר דוד, אבל במרכז הגבעה או בצפונה. הוא סבר שמתחילת ימי השושלת ועד אחרי יאשיהו נקברו כל המלכים בצמוד לארמון המלך, במעלה הגבעה מעל מעיין הגיחון או אף צפונה יותר.¹⁸ קתלין קניון הרחיקה לכת והרשתה לעצמה לטעון שקברי בית דוד היו מחוץ לעיר, מעבר לנחל קדרון. את הביטוי 'בעיר דוד' היא מפרשת

18. ש' ייבין (לעיל, הערה 7).

אכן! קברי בית דוד

במשמעות טריטוריאלית.¹⁹ לא אכנס לשיקוליהם של שני המלומדים. לענייננו אומר רק שלא מצאנו בשום מקום את 'עיר דוד' במשמעות טריטוריאלית. ובעיקר, כפי שהדגיש סימונס,²⁰ התיאור בנחמיה ג' אומר באופן חד-משמעי שקברי בית דוד היו בתוך העיר ובחלקה הדרום-מזרחי. כל ניסיון לפרש אחרת מוציא את הכתוב מידי פשוטו.

ד. דוד אוסישקין טען שנתוני הסקר שערך ב'עיר הקברים' של ימי הבית הראשון בכפר השילוח מעבר לנחל קדרון, מחזקים את המסקנה שהמערכת שחשף וייל איננה קברים של מלכי יהודה. זאת משום שבקברים שבכפר השילוח קווי החציבה ישירים ומהוקצעים ואילו במערכת של וייל בעיר דוד "לחדרים צורה גסה ומלאכתם מרושלת".²¹ וכאן קרה דבר בלתי רגיל - באה תורה שבעל פה של אוסישקין וביטלה את התורה שבכתב של אוסישקין. בשיחה עם הרשל שנקס הצביע אוסישקין עצמו על שני מקרים במזרח הקדמון שבהם קברי מלכים שאין ויכוח על זהותם, נחותים ברמת חציבתם מקברים רגילים שבקרבתם, אחד בגבל והשני בצען מצרים (טאניס).²² האמת היא שהדבר אינו מפתיע. גם בזמננו, קברו של מנחם בגין בירושלים מפואר הרבה פחות מרוב הקברים בבית הקברות בחולון, ובקבר חוסין מלך ירדן ברבת עמון אין בכלל מצבה.

ה. יגאל שילה מצא שחומת הבית השני שממזרח לקברי וייל עוברת מעל חציבות בסלע שקדמו לה. מכאן שעוד קודם לבניית החומה, שהוא מייחסה לתקופה הפרסית, חצבו כאן אבנים. שילה סובר שתושבי ירושלים היהודים של אותה תקופה לא היו עושים כן אילו היה כאן קבר מלכי בית דוד. אולם, כפי שהעיר שנקס, אין אנו יודעים באיזו תקופה בדיוק חצבו כאן, מי חצב ומה הייתה כמות החציבה שנעשתה כאן לפני ימי אדריינוס. יש גם לציין שבסופו של דבר נקודה זו אינה צמודה לקברים, אלא רחוקה מהם יותר מעשרה מטרים. כבר ציינו לעיל שבקרבת המערה ממש מוצאים אנו מקווה מימי הבית השני שחוצביו נשמרו מצד אחד מלפגוע במערה עצמה, ומצד אחר לא חששו לחצוב בקרבתה.

סוף דבר, לפי מיטב שיפוטי, אין כאן טענות מכריעות.

19. K.M. Kenyon, *Digging up Jerusalem*, London 1974, p. 32. הצעה דומה הבליע א' רייפנברג בשנת תש"ז בתוך מאמרו, 'תגלית כתובת עברית חדשה', **ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה** יג, ירושלים תש"ז, עמ' 82.

20. לעיל הערה 4, עמ' 211.

21. ד' אוסישקין, **כפר השילוח: עיר הקברים מתקופת המלוכה**, ירושלים תשמ"ז, עמ' 260 (כשלעצמי, נדמה לי שההגדרה 'גסה ומרושלת' - מוגזמת). דברים דומים כתב ג' ברקאי (לעיל, הערה 17), עמ' 122.

22. שנקס (לעיל, הערה 17), עמ' 67.

אבולוציה של שלילה

מעקב אחרי תולדות המחקר מגלה כאן תהליך התפתחותי הנע מתמיכה נלהבת ועד שלילה מוחלטת. מן הספרות המחקרית (החלקית) שבדקתי מצאתי שמאז פרסום חפירות וייל ועד אמצע המאה העשרים, זיהויו של וייל היה הדעה הסטנדרטית והמקובלת. חוקרים מפורסמים כמו דאלמן, וינסאן, וֶצִינגר, גאלינג וסימונס קיבלו את הזיהוי והביאוהו בספריהם. פרשני מקרא בסדרות הלועזיות הגדולות כמו רודולף (1949) ומונטגומרי (1951) הפנו אליה ללא מילה של הסתייגות וללא הזכרת דעה אחרת.²³

השולל הראשון שפגשתי בספרות שסקרתי, היה שמואל ייבין בשני מאמרים מקבילים שפרסם בשנת תש"ח. לדידו מיקומם של קברי בית דוד צריך להיות בסמוך לבית המלך, על אותה גבעה, אבל צפונה יותר. אחריו בא נחמן אביגד שבפרסומו הראשונים היה עדיין מהוסס: "אמנם קשה להביא פירכה של ממש לסברתו של וייל... עלינו להניח השערה זו תלויה. מן הראוי לציין שחוקרים ידועי שם... נוטים לקבל דעת וייל בעניין זה",²⁴ אבל אחר כך נעשה החלטי; החוקרים ידועי השם הפכו ל"כמה חוקרים" והספק היה לשלילה נחרצת: "היום אין דעה זו מקובלת, ואף לא נתגלתה שום עדות מסייעת לשייכם בוודאות לתקופה הישראלית".²⁵

הססמוגרף הטוב להכיר את הלכי הרוח השוררים בעולם המחקר בכל תחום, הוא אנציקלופדיות. בנידוננו, ברוב האנציקלופדיות שבדקתי הקו השליט באשר לזיהויים של וייל הוא שלילה²⁶ או שתיקה.²⁷ נדמה שגם חוקרים שנטו לקבל את

23. G. Dalman, 'Zion, die Burg Jerusalems', *Palästina-Jahrbuch* 11, 1915, pp. 75-77; idem., *Jerusalem und sein Gelände*, Gütersloh 1930, p. 135; idem., *Sacred Sites and Ways*, translated by P.P. Levertoff, London 1935, p. 313 (לעיל), סימונס (לעיל), P.L.H. Vincent & P.A.M. Steve, *Jérusalem de l'Ancien*; והפניות 216-221 עמ' Testament: *Recherches d'Archéologie et d'Historie*, I, Paris 1954, pp. 313-323; W. Rudolph, *Esra und Nehemia*, Tübingen 1949, p. 119; J.A. Montgomery, *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Kings*, ICC, New York 1951, p. 90.

24. נ' אביגד, 'הארכיאולוגיה של ירושלים בימי הבית הראשון', בתוך: מ' אבי-יונה (עורך), **ספר ירושלים**, ירושלים-תל אביב תשט"ז, עמ' 152. ראה דברים דומים במאמרו 'ירושלים קברים סביב לה', **ירושלים לדורותיה: הכינוס הארצי הכ"ה לידיעת הארץ**, ירושלים תשכ"ט, עמ' 51.

25. נ' אביגד, ערך 'הקברים בירושלים', **אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל א**, ירושלים 1970, עמ' 232; הנ"ל, ערך 'ירושלים: קברים', **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל ב**, ירושלים 1992, עמ' 626.

26. נ' אביגד המצוטט בהערה הקודמת בשתי המהדורות של **האנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל**; ג' ברקאי, 'חפירות וייל', **מדריך ישראל י**, ירושלים 1980, עמ' 169; D. Tarler & J.M. Cahill, *David: City of Anchor Bible Dictionary* 2, New York 1992, p. 64.

27. י' פרס, ערך 'ירושלים: עיר המתים', **אנציקלופדיה ארץ-ישראל ב**, ירושלים 1948, עמ' 431; ז'

אכן! קברי בית דוד

הזיהוי של וייל, הרגישו צורך לנסח את דעתם בזהירות בגלל הלכי הרוח השולטים.²⁸ לסיום, עלי להזכיר כאן לשבח את הרשל שנקס. במאמר קצר על הנושא שפרסם בעיתונו *Biblical Archaeology Review* בשנת 1995²⁹ בחן את הנושא בקיצור והעלה את רוב השיקולים שהזכרתי. לא עם כל טיעוניו אני מסכים, ואף הוא השמיט נימוקים מרכזיים לפי טעמי. אבל חשוב כאן עצם העלאת הדיון והרשות שהוא נטל לעצמו לשאול שאלות פשוטות וישרות. הרשל שנקס נחשב כידוע בעיני הקהילה הארכאולוגית כחובבן ולא כאיש מקצוע. ביטאונו ז'ורנליסטי בסגנונו, עם סימני שאלה וצבעים, ואנשי המקצוע מתייחסים אליו לעתים בהרמת גבה. האמת היא שלעתים תכונות אלה הן מעלה יותר מאשר מגרעת, בייחוד במקרים של מוסכמות מחקריות שמקורן בממצא ובמקורות ראוי לבדיקה חוזרת ללא משוא פנים.

הייתי אומר שבמקרה זה שנקס מילא בנאמנות את תפקיד הילד הקטן מן הסיפור, העומד מול כל העיר וקורא בקול: המלך לבוש! הרבה התבטאויות מדעיות מסוג 'הדבר צריך הוכחה', 'טרם הוכח', 'הממצאים אינם חד-משמעיים', באמת ראויות להיאמר. תפקידנו לדאוג שהן לא יהפכו למעצור שאינו מאפשר לחדור דרכו.

למארחי כינוס זה, אנשי עיר דוד המפתחים את הגבעה השכוחה והכל-כך חשובה הזאת, אני אומר: אתם יכולים וצריכים לפתח את קברי בית דוד שגילה וייל לאתר לאומי במיטבו שכל שוחרי ירושלים יכירו ויוקירו. לכשישתכנעו גם החוקרים והמוסדות המדעיים בחשיבות המקום, כבר יהיה האתר נטוע היטב בזיכרון הלאומי של עם ישראל.

וילנאי, ערך 'דוד: קבר', אריאל: אנציקלופדיה לידיעת ארץ ישראל, ירושלים תשל"ז (המהדורה הראשונה מראשית שנות השבעים), עמ' 1619; ז' יבין, ערך 'קבורה: ארכיאולוגיה בא"י', האנציקלופדיה העברית כט, ירושלים תשל"ז, עמ' 63; E. Bloch-Smith, 'Burials: Israelite', *Anchor Bible Dictionary* 1, New York 1992, pp. 785-789.

28. הדברים אמורים במיוחד בבנימין מזר. ראה דבריו (ערך 'ירושלם', אנציקלופדיה מקראית ג, ירושלים תשכ"ה, עמ' 831; 'ירושלים בתקופת המקרא', קדמוניות א/2-1, תשכ"ח, עמ' 11-12), לעומת הניסוח המסתייג משהו בספרו *The Mountain of the Lord*, New York 1975, p. 185. ניסוחים זהירים אפשר למצוא גם אצל א' שטרן, ערך 'קבר, קבורה', אנציקלופדיה מקראית ז, ירושלים תשל"ו, עמ' 18; ד' בהט, אטלס כרטא לתולדות ירושלים, ירושלים 1989, עמ' 30.

29. שנקס (לעיל, הערה 17).